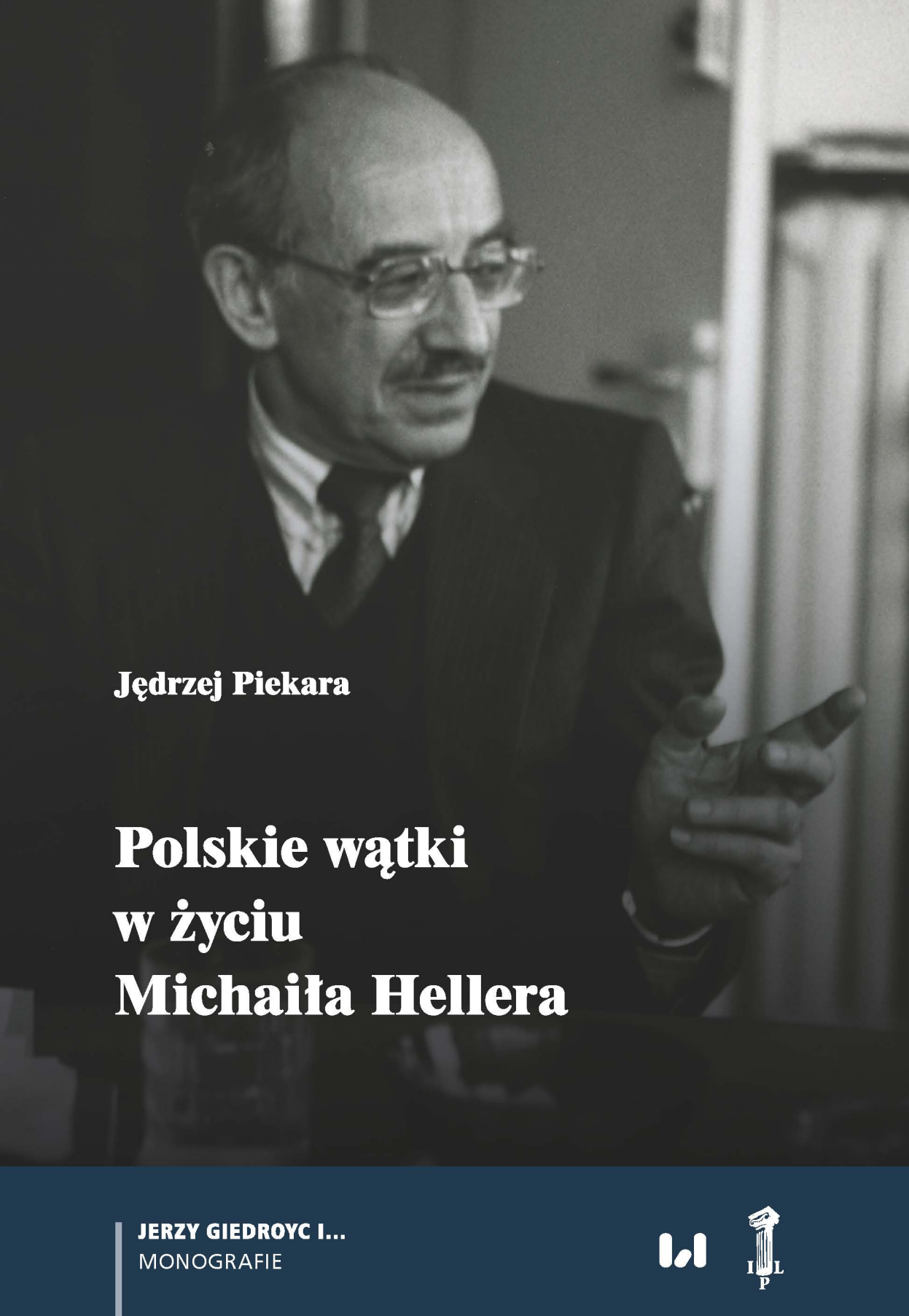

A black and white photograph of Jerzy Giedroyc, an elderly man with glasses and a mustache, wearing a dark suit and tie. He is gesturing with his right hand, pointing towards the right side of the frame. The background is slightly blurred, showing what appears to be a bookshelf.

Jędrzej Piekara

**Polskie wątki
w życiu
Michaiła Hellera**

JERZY GIEDROYC I...
MONOGRAFIE

**Polskie wątki
w życiu
Michaiła Hellera**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Jędrzej Piekara

**Polskie wątki
w życiu
Michaiła Hellera**

JERZY GIEDROYC I...
MONOGRAFIE

Łódź–Paryż 2021

Jędrzej Piekara – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Instytut Historii, Wydział Nauk Humanistycznych
20-950 Lublin, Al. Raławickie 14

RECENZENCI

Piotr Mitzner, Tadeusz Sucharski

REDAKCJA SERII „JERZY GIEDROYC I...”

Anna Bernhardt, Ewa Bluszcz, Beata Dorosz, Rafał Habielski, Zdzisław Kudelski
Stanisław Mancewicz, Sławomir M. Nowinowski, Krzysztof Pomian, Rafał Stobiecki

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Piotr Pietrych

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Jakubczyk

PROJEKT OKŁADKI I STRON TYTUŁOWYCH

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce autorstwa Bohdana Paczowskiego

© Copyright by Bohdan Paczowski

ze zbiorów Stowarzyszenia Instytut Literacki Kultura

Michał Heller. Maisons-Laffitte, 1989

Publikacja powstała na podstawie pracy magisterskiej nagrodzonej w III edycji
konkursu Stowarzyszenia Instytut Literacki Kultura i Fundacji Kultury Paryskiej
na najlepsze prace doktorskie i magisterskie związane z historią i dorobkiem
Instytutu Literackiego w Paryżu

© Copyright by Jędrzej Piekara, Łódź–Paryż 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź–Paryż 2021

© Copyright for this edition by Stowarzyszenie Instytut Literacki Kultura, Łódź–Paryż 2021

ISBN WUŁ 978-83-8220-685-2

e-ISBN WUŁ 978-83-8220-686-9

ISBN SILK 978-2-9574163-5-6

e-ISBN SILK 978-2-9574163-7-0

<https://doi.org/10.18778/8220-685-2>

Spis treści

Wstęp	7
Podziękowania.....	17
Rozdział 1. Michaił Heller – życiorys emigranta.....	19
Okres sowiecki (lata 1922–1956)	22
Młodość i studia	22
Lata powojenne: praca i łagier	34
Okres polski (lata 1956–1968)	41
Repatriacja i pierwsze lata w Polsce	41
Praca i przyjaciele w Polsce	47
Emigracja do Francji	62
Okres francuski (lata 1968–1997)	69
Nowy dom – Francja	69
Początek pracy naukowej, redaktorskiej i publicystycznej	81
Rozwój kariery historyka i sowietologa	90
Ostatnie lata pracy	105
Eugenia Heller – towarzyszka życia	123
Młodość	124
Studia i życie w Związku Sowieckim	127
Powrót do Polski	130
Emigracja i życie we Francji	136
Rozdział 2. Michaił Heller – historyk, sowietolog i publicysta w relacjach z Polakami	141
Relacje warszawskie	141
Wiktor Woroszyński	142
Andrzej Wajda	172
Andrzej Drawicz	186
Inne znajomości z Warszawy	210
Relacje paryskie	213
Jerzy Giedroyc i „Kultura” paryska	214
Zygmunt i Zofia Hertzowie	253
Gustaw Herling-Grudziński	257
Józef Czapski.....	270
Inne znajomości z Paryża	291

Relacje londyńskie	294
Andrzej Stypułkowski	295
Nina Karsov	317
Jan Chodakowski	322
Leopold Łabędź	329
Zakończenie	337
Bibliografia	341
Indeks	355

Wstęp

– Czy sądzi Pan, że Polacy i Rosjanie kiedykolwiek w historii się rozumieli?

– Czasami się rozumieli. Z tym tylko, że nie Polacy i Rosjanie, ale niektórzy Polacy i niektórzy Rosjanie. Były okresy w XVIII w., kiedy część polskiej szlachty – np. na Litwie – była bardzo prorosyjska. Warto też przypomnieć, że w 1801 roku najpierw wiceministrem, a później ministrem spraw zagranicznych Rosji został Polak, książę Adam Czartoryski, i był tym ministrem do 1806 roku. Program, jaki Czartoryski sformułował wtedy dla Imperium Rosyjskiego, można, moim zdaniem, realizować nawet dziś. Spójrzmy teraz na wojny, które trwały pomiędzy dwoma narodami od samego początku, gdzieś już od VIII wieku. Te ciągle wojny też są jakimś sposobem komunikacji. Jestem przekonany, że Polska i Rosja są jak gdyby częścią pewnej całości i dopełniają się wzajemnie – jeden kraj drugi, jedno społeczeństwo drugie. Kultura polska i rosyjska są sobie niezbędne. Bardzo niewielu ludzi dochodzi do takiego wniosku, mimo to uważam, że to jest jakiś fenomen, fakt obiektywny. Żeby zrozumieć naprawdę, co się dzieje w Rosji, trzeba znać historię Polski i na odwrót – żeby zrozumieć historię Polski, niezbędna jest znajomość historii Rosji.

Michail Heller w rozmowie z Elżbietą Sawicką,
październik 1994 r.¹

Relacje polsko-rosyjskie na przestrzeni całego XX wieku nie pozostawiły wiele miejsca dla jednostek dążących do normalności we wzajemnych stosunkach politycznych i społecznych, które nie ograniczałyby się do totalnej dominacji Rosji – carskiej czy komunistycznej. Nie oznacza to jednak, że nie było takich „romantyków”, chcących odmienić świat, snujących wizję pokojowej współpracy Polski z Rosją jako

¹ [M. Heller], *Historia czekania na cud*, rozm. przepr. E. Sawicka, „Rzeczpospolita” 1994, nr 285, 29 października, <https://archiwum.rp.pl/artukul/31707-Historia-czekania-na-cud.html> [dostęp: 22.10.2018].

niepodległych i wolnych państw. Przez całe stulecie takie postulaty formułowali między innymi: Borys Sawinkow, Dymitr Fiłosofow, Natalia Gorbaniewska, Józef Czapski, Gustaw Herling-Grudziński, Jerzy Giedroyc, Andrzej Stypułkowski oraz Michaił Heller. Wszyscy oni dostrzegali potrzebę stworzenia warunków, w których Polska i Rosja współpracowałyby tam, gdzie jest to możliwe i nie opierały wzajemnych relacji na wrogości. Michaił Heller jest w tej grupie postacią niezwykle ważną i na swój sposób symboliczną, bo nikt, tak jak on, nie był równie silnie związany z oboma krajami. Z urodzenia rosyjski Żyd, z obywatelstwa człowiek sowiecki, z wyboru – Europejczyk. Ponad dekadę spędził w Polsce, przez niemal trzydzieści lat pełnił rolę łącznika między emigracją polską i rosyjską we Francji. Utrzymując kontakty z obiema, umiał odnaleźć w każdej z nich wyjątkowe miejsce, a także wypracować opinie i poglądy, które mogły pogodzić niekiedy zdecydowanie odmienne stanowiska dwóch społeczności. Jako jedyny żył i tworzył w obu tych środowiskach emigracyjnych i w obu był uznany za „swojego”. Polacy widzieli w nim Polaka lub co najmniej kogoś, kto rozumie polskość, a nawet z polskością się identyfikuje. Rosjanie ufali mu i uznawali za jednego ze swoich wybitniejszych reprezentantów.

Życie Michaiła Hellera, a właściwie trzy życia: sowieckie, polskie i francuskie, można opowiedzieć na wiele sposobów. W niniejszej książce proponuję opowieść o Hellerze ująć przez pryzmat relacji z Polakami i z polskimi środowiskami emigracyjnymi, łącząc dwa rodzaje biografii: faktograficzną oraz intelektualną. Opis życia Hellera w kontekście jego związków z Polską nie jest podejściem pozwalającym na napisanie biografii kompletnej. Taka praca będzie mogła powstać po dokładnej kwerendzie w archiwach rosyjskich i białoruskich. Wtedy mają szansę pojawić się odpowiedzi na liczne pytania, dotyczące życia Hellera przed wyjazdem do Polski. Ograniczenie badań do analizy polskich wątków w życiu współautora *Utopii u władzy* jest zabiegiem celowym, zawężającym przedmiot badań do faktów biograficznych, bez szczegółowej analizy twórczości. Dopiero osobna biografia intelektualna będzie w stanie przedstawić w pełni bogaty dorobek naukowy i publicystyczny rosyjskiego historyka. Dorobek, który podzielić można ze względu na gatunki (prace historyczne, literaturoznawcze i politologiczne) oraz środowisko, w którym powstawały i odbiorcę, do którego były skierowane poszczególne teksty i dzieła (rosyjski, polski

i „zachodni”: francuski i angielski). Perspektywa „polskich wątków” uwzględnia wszystkie wymienione powyżej problemy, jednak akcent położony został na polskie relacje Hellera oraz jego miejsce w polskich społecznościach. Przedmiotem analizy była nie tylko twórczość historyka, ale także wszelkie przejawy życiowej aktywności – rodzinnej, towarzyskiej, zawodowej, intelektualnej oraz instytucjonalnej.

Przy analizie polskich wątków w życiu Hellera podstawowe pytania, jakie należy sobie zadać to, czy spotkanie z Polską (polską kulturą, historią, literaturą) oraz Polakami miało wpływ na kolejne jego życia – a jeśli tak, to jaki? Co Hellerowi dało zetknięcie z Polską i przebywanie z Polakami? Co Heller dał Polakom?

Polska, jak można przypuszczać, obecna była w jego życiu już od najwcześniejszych lat. Urodził się w dawnym ośrodku cywilizacji łacińskiej i kultury polskiej na wschodzie – w Mohylewie. W czasie studiów związał się z polską Żydówką, Eugenią Chigryn, która została zapamiętana jako studentka niekryjąca swojego negatywnego stosunku do rzeczywistości sowieckiej i ucząca innych studentów słów polskiego hymnu. Bardzo ważny okres kontaktów z Polską to oczywiście jedenaście lat przeżytych przez Hellera w PRL-u, który wydawał mu się światem umiarkowanej wolności, gdzie mógł bezpiecznie rozmawiać na wszystkie tematy z polskimi przyjaciółmi. W końcu wyjechał do Francji i związał się z Instytutem Literackim Jerzego Giedroycia i wydawnictwem Overseas Publications Interchange Andrzeja Stypułkowskiego. Przez trzydzieści lat życia na Zachodzie był zaangażowany w tworzenie dialogu rosyjsko-polskiego – poprzez współpracę z obiema emigracjami, pośredniczenie w kontaktach między nimi oraz intelektualne, towarzyskie i instytucjonalne relacje z ich wybitnymi przedstawicielami. Sam był jednym z najbardziej znanych i najbardziej wpływowych reprezentantów środowiska, które formułowało postulat współpracy i normalizacji stosunków pomiędzy niepodległą i demokratyczną Rosją oraz Polską. Postulat ten wiązał się z generalnym, historiozoficznym przekonaniem Hellera, że jedyna historia Rosji (albo Polski), jaką jesteśmy w stanie opowiedzieć, może powstać tylko w kontekście uwzględniającym oba kraje.

Spojrzenie na życie Hellera z perspektywy polskiej niesie ze sobą zarówno szanse, jak i niebezpieczeństwa. Pozwala na odtworzenie relacji środowisk polskich z rosyjskimi, stworzenie swoistej mapy

powiązań Polaków z Rosjanami (w kraju i poza jego granicami) oraz umożliwiał wgląd w wewnętrzne życie emigracji polskiej. Wadą jest to, że na boczny plan zostają zepchnięte wątki niezwiązane bezpośrednio z Polską, takie jak szczegółowe przedstawienie kariery naukowej profesora Sorbony, analiza jego wykładów, relacji mistrza z uczniami, dorobku publicystycznego, historycznego i literaturoznawczego czy pełna rekonstrukcja poglądów bohatera książki. Nie zajmuję się też recepcją dzieł Hellera i określeniem ich wpływu na historię (jako naukę) oraz na kształt świadomości społecznej. Celem nie było także określenie miejsca autora *Maszyny i śrubek* wśród emigrantów rosyjskich czy jego twórczości – w dorobku rosyjskiej emigracji. Problemy te zostały zaledwie zarysowane i wymagają niewątpliwie dalszych badań.

Michaił Heller był niesłychanie popularnym i poczytnym historykiem. Dzięki zdolności łączenia pracy naukowej z publicystyką oraz zainteresowań historycznych z odniesieniami do aktualnej sytuacji społecznej i politycznej, stał się jednym z najbardziej znanych krytyków komunizmu w ostatnich dwóch dziesięcioleciach istnienia ZSRS. Oczywiście, sposób odbioru publikacji Hellera był różny w odmiennych językowo i kulturowo kręgach czytelników. Dla Rosjan Heller był wybitnym historykiem, jednym z największych autorytetów, jeśli chodzi o pierwsze dekady istnienia Związku Sowieckiego, oraz literaturoznawcą, któremu zawdzięczają edycje wielu ważnych dzieł literatury rosyjskiej. Czytelnicy zachodni z kolei utożsamiali go przede wszystkim z nielicznym gronem „krytycznych” sowietologów, nie mających ani oficjalnych, ani ideologicznych powiązań z władzą sowiecką. Polacy zaś najlepiej Hellera znali jako Adama Kruczka, autora comiesięcznych felietonów *W sowieckiej prasie*, które przez niemal trzydzieści lat publikował w „Kulturze” Jerzego Giedroycia. Teksty te cieszyły się ogromną popularnością wśród czytelników czasopisma, Heller operował w nich ostrym piórem, ironią – często szyderstwem – łącząc to jednocześnie z głęboką analizą systemu sowieckiego. Przedmiotem jego analiz nie była bowiem jedynie, jak mógłby wskazywać tytuł, działalność sowieckich organów prasowych. Heller używał sowieckich gazet, aby przedstawić czytelnikowi pełen obraz życia społecznego i politycznego ZSRS, wprowadzając do swoich tekstów również odwołania do literatury, kultury i historii sowieckiej. W kronikach znajdowały się wszystkie najważniejsze informacje dotyczące wydarzeń i życia społeczno-politycznego „ojczyzny proletar-

riatu”. Było to, innymi słowy, comiesięczne sprawozdanie z tego, co działo się aktualnie w Związku Sowieckim.

To dzięki publicystyce w „Kulturze” Heller dotarł do największej grupy odbiorców. Jego rola w czasopiśmie nie ograniczała się jednak do pisania kąśliwych, kilkustronicowych tekstów. Jerzy Giedroyc wielokrotnie mówił o nim, że jest jego najbliższym doradcą w sprawach Europy Środkowo-Wschodniej. Dla redaktora „Kultury” niewątpliwie cenne było spojrzenie Hellera na sprawy sowieckie jako osoby znającej system od wewnątrz. „Kultura” zaś, przechodząca na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wymianę pokoleniową, potrzebowała takiego spojrzenia. Warto odnotować, że czytelnik polski nie miał wówczas zbyt częstego kontaktu z tego rodzaju krytycznym głosem (pierwsze publikacje Hellera w „Kulturze” ukazały się na kilka lat przed *Archipelagiem GUŁag* Aleksandra Solżenicyna). Hellera można potraktować jako jednego z pierwszych reprezentantów niezwykle ważnej grupy emigrantów z ZSRS, którzy znaleźli się na Zachodzie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych i wśród których byli między innymi Solżenicyn, Władimir Maksimow, Andriej Siniawski czy Aleksander Zinowiew. Jako jedyny też (może obok Natalii Gorbaniewskiej) podjął tak intensywną współpracę z emigracją polską. Dla wielu teksty Hellera stawały się podstawowym źródłem informacji o wydarzeniach politycznych „ojczyzny proletariatu”. Kiedy w Polsce rozwinęła się podziemna dystrybucja bezdebitowych publikacji, Heller był jednym z najczęściej drukowanych i czytanych autorów. Liczne wydania jego książek, zawsze krytycznych wobec komunizmu i ZSRS, dawały Polakom dostęp do innego spojrzenia na rzeczywistość sowiecką – spojrzenia, którego autorem nie był „Polak-rusofob”, ale człowiek znający system od wewnątrz, były obywatel sowiecki.

Po upadku komunizmu Heller utrzymał swoją pozycję wybitnego znawcy ZSRS i cenionego komentatora życia społeczno-politycznego w Europie Wschodniej. W polskich gazetach publikowano przeprowadzane z nim wywiady, a polska telewizja – jako jedyna na całym świecie – była zainteresowana nakręceniem filmu dokumentalnego o jego życiu, poglądach i twórczości. Było jednak duże grono osób, które z niechęcią odnosiły się do poglądów i opinii Hellera, przede wszystkim ze względu na jego bardzo krytyczną ocenę kierunku zmian ustrojowych w ZSRS i całym bloku wschodnim. Heller nie ufał „ostatniemu

sekreterarzowi” Michailowi Gorbaczowowi, sceptycznie patrzył na Okrągły Stół, a o rządach „Solidarności” z Czesławem Kiszczakiem i Wojciechem Jaruzelskim wypowiadał się ze smutkiem. Z goryczą przyjmował fakt, że niemal we wszystkich krajach dawnego ZSRS, po zdecydowanym zerwaniu z komunizmem, już po kilku latach do władzy wrócili wybierani w sposób demokratyczny politycy wywodzący się z dawnych partii komunistycznych. Był to dla niego jeden z dowodów na istnienie *homo sovieticus* – człowieka, który boi się wziąć odpowiedzialność za własne życie, który chce zamienić wolność na bezpieczeństwo i który najlepiej czuje się w ustroju socjalistycznym.

Przedmiotem badań w książce jest życie Michaila Hellera, a przyjęte ramy chronologiczne to lata 1922–1997. Analiza opiera się jednak nie tylko na metodologii biografii źródłowej, lecz uwzględnia także takie obszary, jak twórczość Hellera oraz działalność i dorobek środowisk, z którymi współpracował – począwszy od grona studentów Moskiewskiego Instytutu Filozofii, Literatury i Historii im. Nikołaja Czernyszewskiego (Московский институт философии, литературы и истории имени Н. Г. Чернышевского), przez pracowników Polskiej Agencji Prasowej, aż po środowisko „Kultury” paryskiej i inne kręgi polskiej emigracji. Badam życie Hellera w określonych środowiskach, zakładając, że wpływ na jego losy miało to, kogo znał, z kim się przyjaźnił, z jakimi poglądami obcował. Ważne jest to zwłaszcza w rozdziale pierwszym, w którym przedstawiam historię jego życia przez pryzmat tego, jaki wpływ na nie miał kontakt z Polską oraz w jaki sposób Heller odnajdował się w Polsce i jak ją traktował. Rozdział pierwszy – biograficzny – jest *de facto* obszernym wstępem, poprzedzającym rozdział drugi, w którym dokonuję właściwej analizy przedstawionego problemu, czyli relacji Hellera z poszczególnymi osobami i organizacjami.

Materiały źródłowe, którymi się posługiwałem, można podzielić na pięć kategorii. Są to: materiały archiwalne (dostępne publicznie i te, które znajdują się w zbiorach bez możliwości publicznego dostępu); korespondencja (zachowana w archiwach oraz ta, do której dotarłem osobiście); relacje biograficzne i wspomnieniowe (ukazujące się w przeszłości w radiu, telewizji czy drukiem oraz te, które sam zebrałem); opublikowane drukiem materiały źródłowe (przede wszystkim dzienniki i korespondencja) oraz artykuły i wspomnienia, które ukazywały się w różnych czasopismach. Przyjęta w pierwszym rozdziale metoda badawcza to analiza dostępnych źródeł hi-

storycznych (w dużym stopniu dokumentów archiwalnych) oraz zachowanych relacji i wspomnień. W drugim rozdziale posługiwałem się już w mniejszym stopniu źródłami archiwalnymi (choć i one się tam pojawiają), gdyż najwięcej informacji zawierały źródła epistolograficzne oraz rozmaite publikacje, które ukazały się drukiem. Należy zwrócić uwagę, że kompozycja pracy jest w obu rozdziałach oparta na trzech okresach życia Hellera – dokonuję podziału na podstawie chronologii wydarzeń. Jednak o ile rozdział pierwszy ma zdecydowanie konstrukcję chronologiczną, to rozdział drugi jest zbudowany w sposób chronologicznie-problemowy: w wyznaczonych chronologicznie podrozdziałach omawiane są przyjaźnie i ważne znajomości Hellera.

Ze względu na to, że życie i twórczość Michaiła Hellera nie były do tej pory przedmiotem właściwie żadnych badań naukowych, rozdział pierwszy został napisany niemal wyłącznie na podstawie źródeł historycznych. Na opracowania historiograficzne powołuję się tam jedynie w niewielu przypadkach i ma to na celu zarysowanie historycznego kontekstu. W rozdziale drugim literatura przedmiotu pojawia się częściej, jednak również przede wszystkim w kontekście osób oraz instytucji, z którymi współpracował Heller. Dużym problemem, który napotykałem podczas swej pracy, był ubogi stan badań. W szczególności dotyczyło to historii grupy osób spośród emigracji polskiej w Londynie, które związane były z wydawnictwem Overseas Publications Interchange, oraz niektórych osób, których działalność pisarska, naukowa, publicystyczna czy wydawnicza nie doczekała się dotychczas opracowania naukowego (są to między innymi Andrzej Drawicz i Leopold Łabędź).

Jeśli chodzi o samego Michaiła Hellera, to w jego przypadku również boleśnie doskwiera brak jakichkolwiek publikacji czy to na temat jego życia, czy też dorobku. Spuścizną po zmarłym w 1997 r. historyku opiekuje się jego syn, prof. Leonid Heller. Od końca lat dziewięćdziesiątych w moskiewskim wydawnictwie MIK ukazują się wznowienia książek współautora *Utopii u władzy* oraz zbiory tekstów mu poświęcone (między innymi bardzo ważne źródło wspomnień *Вместо мемуаров: Памяти М.Я. Геллера* [*Zamiast wspomnień: pamięci M.J. Hellera*]). Mimo tego Michaił Heller wydaje się obecnie jedną z najmniej znanych spośród ważnych postaci ze środowiska „Kultury”, zwłaszcza jeżeli chodzi o koleje jego życia. Pozytywne zmiany można

dostrzec w wydarzeniach ostatnich kilkunastu lat. W 2009 r. udostępnił w podparyskiej bibliotece uniwersyteckiej w Nanterre zespół archiwalny złożony z materiałów przekazanych przez Leonida Hellera. Zorganizowano wówczas kolokwium, na które zaproszono wielu dawnych znajomych i współpracowników Michaiła Hellera. W 2013 r. odbyło się w Warszawie spotkanie polskiego PEN Clubu, poświęcone rosyjskiemu historykowi. W 2015 r. wznowiono w serii „W kręgu paryskiej KULTURY” książkę *Maszyna i śrubki*², jedno z najsłynniejszych dzieł Hellera. Z kolei w 2016 r. ukazały się dwa artykuły o jego współpracy z „Kulturą”: Wojciecha Stanisławskiego o publikacjach Hellera w periodykach Instytutu Literackiego i jego roli w środowisku „Kultury”³ oraz Rafała Stobieckiego, omawiający korespondencję Rosjanina z Giedroyciem⁴. W następnym roku, po ukończeniu pracy licencjackiej poświęconej działalności publicystycznej Hellera, opublikowałem wywiad z prof. Leonidem Hellerem w czasopiśmie „Nowa Polska”⁵ oraz przyczynek do biografii Hellera w „Roczniku Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”⁶. W następnych latach opublikowałem także nieznany do tej pory wywiad Hellera z Józefem Czapskim⁷ oraz teksty o relacji rosyjskiego historyka z Gustawem Herlingiem-Grudzińskim⁸ i o jego roli pośrednika między polską i rosyjską

² M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, [przekł. J. Juryś], Paryż–Kraków 2015. Pierwsze wydanie polskie, nakładem Instytutu Literackiego; M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988. Oryginał ukazał się w 1985 r. po rosyjsku, w wydawnictwie Overseas Publications Interchange; M. Геллер, *Машина и винтики. История формирования советского человека*, Londyn 1985.

³ W. Stanisławski, *Archipelag Hellera*, [w:] „Kultura” i emigracja rosyjska. W poszukiwaniu zatraconej solidarności, t. 2, wybór i oprac. P. Mitzner, Paryż–Kraków 2016.

⁴ R. Stobiecki, *Michaiła Hellera i Jerzego Giedroycia rozmowy o Rosji*, [w:] *Dostojewski i inni. Literatura / idee / polityka*, red. T. Sucharski, Katowice 2016.

⁵ [J. Геллер], *Рядом с «Культурой»*, rozm. przepr. J. Piekara, „Новая Польша” 2017, nr 10.

⁶ J. Piekara, *Michaił Heller – „Polski Rosjanin” z Maisons-Laffitte*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, R. 15, z. 1.

⁷ J. Piekara, *Nieznany „wywiad” Józefa Czapskiego*, „Colloquia Litteraria” 2020, nr 25(2).

⁸ J. Piekara, *Michaił Heller i Gustaw Herling-Grudziński – trzydzieści lat przyjaźni i współpracy*, [w:] *Gustaw Herling-Grudziński. Między Wschodem a Zachodem*, red. G. Przebinda, B. Gołabek, W. Gruchała, Krosno 2020.

emigracją⁹. W 2020 r. ukazał się także wybór korespondencji Hellera z Jerzym Giedroyciem, umieszczony w pierwszym tomie książki *Mam na Pana nowy zamach...*, pod redakcją Sławomira Nowinowskiego i Rafała Stobieckiego¹⁰. Całość korespondencji Hellera z Giedroyciem przygotowywana jest do publikacji przez Wojciecha Stanisławskiego. W najbliższym czasie ma ukazać się także wybór korespondencji rosyjskiego historyka z Wiktorem Woroszylskim, opracowany przez piszącego te słowa.

Badania nad życiem i twórczością Michaiła Hellera mogą, zwłaszcza w obecnej sytuacji społeczno-politycznej, być niezwykle cenne. W ostatnich latach obserwujemy wzrost zainteresowania polskich naukowców takimi postaciami, jak Dymitr Fiłosofow czy Józef Czap-ski, oraz problematyką „trzeciej Rosji”, która – gdyby udało jej się powstać i pokonać bolszewizm – mogłaby stać się dla Polski cennym sojusznikiem i przyjacielem. Głównym problemem w prowadzeniu takich badań wydaje się fakt utożsamiana Rosji z ośrodkiem totalitaryzmu, despotyzmu i imperializmu (co nie jest, oczywiście, pozbawione podstaw). Badania nad wspomnianymi wyżej zagadnieniami pozwolą, być może, na przezwycięzenie dominującego w opinii społecznej poglądu, że Rosja zawsze była, jest i będzie związana z antypolskością i pozycją hegemonu w Europie Środkowo-Wschodniej. Michaił Heller (oraz wiele innych wspominanych już osób) odrzucało taką tezę, argumentując, że najwspanialsza część dorobku kultury rosyjskiej to twórczość opisująca nie katów – a ofiary, nie autokratów – a uciskanych. Jeśli „trzecia Rosja” miała kiedykolwiek szanse powstać, to w interesie Polski było – i być może będzie – ułożenie poprawnych stosunków ze swoim największym sąsiadem.

⁹ J. Piekara, *Michaił Heller – pośrednik w kontaktach polskiej i rosyjskiej emigracji w Paryżu (wybrane wątki współpracy i relacji Instytutu Literackiego z Aleksandrem Solżenicynem)*, [w:] *Феномен русской эмиграции*, red. O. Błaszkiw, R. Mnich, Siedlce 2020.

¹⁰ „*Mam na Pana nowy zamach...*”. Wybór korespondencji Jerzego Giedroycia z historykami i świadkami historii 1946–2000, t. 1, red. S.M. Nowinowski, R. Stobiecki, Łódź 2019, s. 747–777.

Podziękowania

Na samym początku pragnę podziękować moim Mentorom – prof. Rafałowi Wnukowi oraz prof. Mirosławowi Filipowiczowi, którzy wzięli mnie pod swoje naukowe skrzydła i wspierali od samego początku moich studiów na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Szczególną zasługę w powstaniu niniejszej książki ma mój promotor, prof. Rafał Wnuk, który w 2015 r. podsunął mi pomysł zajęcia się Hellerem, przy okazji pracy licencjackiej. Dziś owocem tej inspiracji jest niniejsza monografia. Dziękuję również uczestnikom seminarium doktoranckiego profesorów Wnuka i Filipowicza, którzy przez kilka lat cierpliwie czytali i krytykowali prezentowane przeze mnie fragmenty.

Dziękuję prof. Leonidowi Hellerowi za udzielenie zgody na dostęp do prywatnego i publicznego archiwum jego Ojca, za wiele merytorycznych uwag dotyczących moich badań oraz za stały kontakt, jaki utrzymywaliśmy w czasie mojej pracy nad książką. Dziękuję również wszystkim osobom, które okazały mi pomocy, udostępniając prywatne archiwa lub dzieląc się ze mną swoimi wspomnieniami – Annie Bernhardt, Marcie Herling, Julii Juryś, Ninie Karsov, Elżbiecie Sawickiej, Natalii Woroszyłskiej, Krystynie Zachwatowicz, Mirosławowi Ikoniczowi, Tomaszowi Mianowiczowi, Andrzejowi Mietkowskiemu, Piotrowi Mitznerowi, Januszowi Roszkowskiemu oraz śp. Andrzejowi Paluchowskiemu.

Dziękuję Pracownikom archiwów i bibliotek, w których wykonywałem przez ostatnie lata kwerendy: Archiwum Instytutu Literackiego w Le Mesnil-le-Roi, Biblioteki La Contemporaine w Nanterre, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Polskiej Agencji Prasowej, Archiwum Filmoteki Narodowej, Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Sztuki i Techniki Japońskiej Manggha oraz Archiwum Gustawa Herlinga-Grudzińskiego w Neapolu, w Fundacji „Biblioteca Benedetto Croce”.

Dziękuję ks. dr. hab. Andrzejowi Kicińskiemu, prorektorowi ds. studenckich KUL, za dofinansowanie mojego wyjazdu na kwerendę do Paryża.

Dziękuję wszystkim moim wykładowcom, którzy przez lata ukształtowali mnie jako historyka oraz mojej *alma mater*, Katolickiemu Uniwersytetowi Lubelskiemu, która zajmuje szczególne miejsce w moim życiu.

Dziękuję prof. Sławomirowi Nowinowskiemu za pomoc w opublikowaniu niniejszej rozprawy w Wydawnictwie Uniwersytetu Łódzkiego. Dziękuję Pracownikom Wydawnictwa oraz samemu Wydawnictwu za wyrażenie zainteresowania. Dziękuję Recenzentom za wnikliwe uwagi i sugestie.

Dziękuję mojej rodzinie: Mamie, Żonie, Córce i Synowi. Za wsparcie, cierpliwość i miłość.

Rozdział 1

Michaił Heller – życiorys emigranta

Widuję czarującego człowieka – *sowieckij czelawiek*, z autentycznym paszportem ichnim, Misza Heller, rosyjski Żyd, pięć lat w łagrze (i oho) wielki erudyta w literaturze rosyjskiej, historyk (moskiewski dyplom), w 1956 r. przyjechał do Polski, pracował w PAP-ie jako tłumacz z polskiego na rosyjski ważniejszych kawałków [...]. Przyjechał tutaj z żoną, polską Żydówką, nie wracają.

Zygmunt Hertz do Czesława Miłosza,
16–18 grudnia 1968 r.¹

Michaił Heller niemal połowę życia spędził w Związku Sowieckim: w tej – idąc za myślą Nadieždy Mandelsztam – „cywilizacji więziennej”², czy – tu już przywołując samego Hellera – „świecie koncentracyjnym», w którym strach, fałsz, gwałt i terror stają się wyznacznikami normy”³. Heller, rosyjski Żyd z Białorusi, spędził pod rządami Lenina, Stalina i Chruszczowa trzydzieści pięć lat, na przestrzeni których doznał przemiany z lojalnego obywatela sowieckiego w przeciwnika i stanowczego krytyka władz i systemu politycznego. Na ten okres przypada młodość, lata studiów w trakcie wojny oraz czas po niej, czyli lata, kiedy młody człowiek usiłował odnaleźć się w społeczeństwie sowieckim – okres zakończony dramatycznie pobytem w łagrze. To ostatnie doświadczenie, po skazaniu na piętnaście lat obozu,

¹ Z. Hertz, *Listy do Czesława Miłosza 1952–1979*, wybór i opracowanie R. Gorchyńska, Paryż 1992, s. 287.

² Н.Я. Мандельштам, *Воспоминания*, Moskwa 1999, s. 31. Wszystkie tłumaczenia cytatów obcojęzycznych w książce są mojego autorstwa, o ile w przypisie nie zaznaczono inaczej.

³ M. Heller, *Świat obozów koncentracyjnych a literatura sowiecka*, przekł. M. Kaniowski [J. Pomianowski], Paryż 1974, s. 12.

było – jak sam Heller przyznawał – najbardziej „wychowawcze” z całego życia w Związku Sowieckim⁴.

Z zasadzonych piętnastu lat Heller odsiedział, uwolniony dzięki ogłoszonej amnestii, nieco ponad cztery. Kazachski łagier opuścił w 1956 r., a kilka miesięcy później wyjechał z kraju. Dzięki żonie udało mu się wyemigrować do Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, gdzie pozostał przez ponad dekadę. Przed Hellerem otworzyły się nieznane dotąd możliwości życia i rozwijania zainteresowań zawodowych. W Polsce pracował, nawiązywał kontakty z wybitnymi przedstawicielami inteligencji polskiej i rosyjskiej oraz poświęcał się swoim pasjom – czytaniu i dyskusjom o literaturze. Pobyt nad Wisłą pozwolił mu poszerzyć horyzonty poprzez podróże do innych państw. Wyjeżdżał, często wraz z rodziną, do krajów socjalistycznych oraz państw kapitalistycznych. Pierwsze lata pobytu w Polsce były dla niego szokiem – w jego odczuciu PRL był oazą wolności, gdy porównywał swoje obecne życie z walką o przetrwanie w Związku Sowieckim. W miarę upływu czasu zaczął jednak inaczej postrzegać polską rzeczywistość i zrozumiał, że dostępne są w niej jedynie pozory wolności, że rzeczywistość socjalizmu – nieważne w jakim wydaniu – jest jej zaprzeczeniem. Na skutek wydarzeń 1968 r., kiedy zmuszono do emigracji wielu obywateli mających żydowskie pochodzenie, podjął decyzję o opuszczeniu Polski. W drugiej połowie 1968 r. osiadł w Paryżu, który okazał się ostatnim przystankiem jego emigracji.

We Francji Michaił Heller zaczął pracować jako naukowiec i publicysta. Aktywnie, choć nieco z dystansu, uczestniczył w tworzeniu francuskiego środowiska rosyjskiej emigracji. Współpracował także z emigrantami polskimi, z którymi pozostał do końca życia w bardzo bliskich stosunkach. Doktoryzował się i habilitował na Sorbonie, pisał tłumaczone na wiele języków książki o tematyce sowietologicznej oraz publikował w takich czasopismach jak „Kultura”, „Континент”, „Русская мысль”, „Survey” czy „Cahiers du monde russe et soviétique”. W trakcie pobytu we Francji został pozbawiony obywatelstwa sowieckiego, a uzyskał francuskie. O powrocie do ojczyzny na stałe nigdy nie myślał – nie rozważał tego nawet po przemianach ustrojowych w 1991 r. Pozostał aktywny intelektualnie aż do śmierci w styczniu 1997 r. Zmarł w wieku siedemdziesięciu czterech lat.

⁴ [M. Heller, wypowiedź w filmie:] *Michał Heller – prawda o komunizmie*, reż. P. Woldan, TVP, 1994. W wypowiedziach zarejestrowanych na potrzeby tego filmu Heller mówił po polsku.